

КУЛТУРАТА НА ТЪРНОВГРАД XIII-XIV В. — УВОД В ТЕМАТА

Росица ПАНОВА (София)

Успешното въстание на Асеновци и възстановяването на българската държава в края на XII в. поставя началото на нов период в развитието на културата, наричан Търновски¹. Този епитет намира своето оправдание в следните аргументи: първо, защото столицата на Второто българско царство е Търновград и в нея или околността ѝ се изработват културните модели, които по-късно биват разпространени в страната или пренесени извън нея². На второ място, в Търновград живеят главните поръчители на духовни ценности, като често самите те са и създатели на културните образци. На трето място, в столицата и в околните манастири работят и творците на художествени произведения — книжовници, строители, художници, занаятчии³. Макар че е център на раздирана от вътрешни противоречия и външни конфликти страна, столичният град запазва през целия период до падането под османска власт духовното си първенство. Той остава водещо културно средище и след загубването на политическата мощ на Търновското царство, когато България се разделя на три държави. Духовните ценности, сътворени в Търновград, биват пренесени в съседните и в по-отдалечени земи на *Slavia Orthodoxa* и там продължават своя втори живот⁴.

Утвърждаването на столичния център на възстановената през 1186 г. българска държава в Търновград е предопределено от няколко фактора. На първо място стои политическият фактор. След неуспешния опит да превземат старата столица Велики Преслав водачите на въстанието Асен и Петър отчели обстоятелството, че именно тук бил даден началният сигнал за бунта, довел до коренна промяна в съдбините на българския народ. Освен това тук се намирали и родовите им владения. От особено значение бил и географският (стратегическият) фактор — разположен върху хълмове, между които лъкатуши р. Янтра, градът е природно укрепен и може лесно да бъде отбраняван⁵. Естествената защитеност на високите, непристъпни скали дава възможност за нападение само в определени места и в сравнително малък участък. Това затруднява едновременното съсре-

дотоочаване на противника, изкачването на бойната му техника и улеснява укрепяването и отбраната⁶. Търновград притежава още една важна отличителна характеристика — обширната му за застрояване площ дава добри възможности за развитието му като голям и многолюден градски център⁷.

Византийските хронисти нееднократно подчертават внушителността на столичния град. Според Никита Хониат⁸ „той е най-укрепеният и най-красивият от всички градове при Хемус, обкръжен със здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на една височина“. Няколко десетилетия по-късно Теодор Скутариот⁹ повтаря същото описание: „Това е най-забележителният от градовете на Хемус по здравина и известност, разположен на планина и заобиколен в кръг от река“.

Ядро на Търновград била крепостта върху хълма Царевец. Крепостните стени са с дебелина от 2 до 3,40 м, а портите са добре защитени с бойни кули. Река Янтра опасва хълма почти отвсякъде и поради това влизането в крепостта било възможно само от запад. Господстващото положение на хълма, здравата крепост и добре защитените порти отговаряли на предназначението на тази част от Вътрешния град на столицата: да бъде център на върховното управление на държавата¹⁰.

Втората по значение и големина крепост се намирала на съседния хълм Трапезица. В Житието на св. Йоан Рилски от Патриарх Евтимий¹¹ той е наречен град; така е означен и в двете жития на Гаврил Лесновски¹². На хълма Трапезица живеела значителна част от населението на средновековния Търновград. Здраво укрепен, той представлявал самостоятелна крепост. За ролята, която изпълнявала в живота на столицата тази част от града, свидетелства обстоятелството, че там цар Асен I построил манастир, пренасяйки в него мощите на св. Йоан Рилски¹³. Също там се намирала и църквата „Св. Апостоли“, съхраняваща мощите на св. Гаврил Лесновски¹⁴. Населението на Трапезица било многобройно и това се доказва с разкриването на 17 малки църкви¹⁵.

Между двата хълма се разполагал така нареченият „Нов град“. Той също бил ограден с крепостни стени, спускащи се напречно по склона и осъществяващи връзката между укрепеното градско ядро и укрепителните съоръжения, разположени долу покрай реката¹⁶. Населението му се занимавало предимно със занаятчийска дейност. В Новия град се намирали много църкви — „Св. Димитър Солунски“, „Св. Георги“, „Св. Богородица Темнишка“, „Св. Йоан Рилски“, „Св. Петър и Павел“, „Св. четиридесет мъченици“. Около последната се развил манастирският ансамбъл „Великата лавра“, който също така бил укрепен. Крепостната стена, включена в пространството на вътрешния манастирски двор, със своя силует и отбранително предназначение придавала специфичен характер на целия ансамбъл. Във време на война манастирът се превръщал в пригодено за отбрана ядро.

Наред с тези части на столичния град съществували още: квартал на хълма Момина крепост, град на „фръзите“ или франките, както се наричали чуждите търговци от западните страни — със солидни постройките, макар и извън Вътрешния град¹⁷.

В околностите на Търновград — на хълма Света гора и в местностите Дервент и Устието през XIII—XIV в. съществували големи манастири.

Този макар и бегъл поглед върху българската столица Търновград ни води към един основен извод:

местонахождението на града оказва силно влияние върху външния му облик и върху вътрешното му устройство¹⁸. Условието на терена очертават няколко отделни части на града, всяка със свой самостоятелен живот, но тясно свързани помежду си. В този смисъл Търновград може да се разгледа като пример за град-хълм, в който градското ядро, жилищните квартали и стопанската зона са в конкретна функционална връзка и в идеално съотношение помежду си¹⁹.

Факторите, които стимулират развитието на културните процеси, са многобройни. Най-напред трябва да отбележим политическите²⁰. 1186 година е ключова за съдбата на българския народ, защото тогава се поставя началото на един дълъг процес, който през следващите десетилетия завършва с пълното въстановяване на държавата в старите ѝ граници. Опитът да се превземе столицата Преслав представлява стремеж да се легитимира бунтът, да се демонстрира приемствеността спрямо старото държавно образувание²¹.

Изборът на Търновград за столица е също акт от особено значение за подема в културния живот. Като политически и църковен център на България в него се съсредоточава огромен духовен потенциал в лицето на високообразовани служители на църквата или светски личности. Търновград концентрира на територията си голямо „количество“ Божия благодат чрез пренасянето на мощи на светци от всички краища на Балканския полуостров²². Културното измерение на цялата тази дейност през почти целия период от съществуването на Второто българско царство е, че всички подобни светци стават обект на многобройни художествени (разбирай културни) превъплъщения — в тяхна чест (памет) се строят църкви, пишат се похвали, жития, рисуват се икони.

Третият акт (фактор), който има колкото религиозно, толкова и културно измерение, е възстановяването на българската патриаршия през 1235 г. Очевидно е, че сключената през 1204 г. уния с Рим е имала временен характер и стремежите и на държавата, и на църквата са били да си възвърнат полагаемото им се място (адекватната позиция) в източноправославния свят.

На четвърто място сред факторите, които стимулират подема в културата, трябва да се посочи все по-голямото „отваряне“ на България към европейските влияния, както и все по-интензивното ѝ общуване с други

култури. Като пример може да се посочи отново (но вече в друг, културен план) сключването на унията с Римската църква, което отваря вратите за проникването на западните влияния (колкото и малобройни да са следите им). Разбира се, унията не остава изолирано явление: търговските договори с италианските републики, даващи възможност за по-активно присъствие на западноевропейци в българските земи, водят до нововъведения в твърдо установените културни модели в архитектурата и в живописа²³.

Със силен ефект върху културата е влиянието на исихастката религиозно-политическа доктрина, резултат от активните контакти между различни духовни дейци (заели впоследствие високи постове в църковната йерархия) от Света гора, от Византия, България и Сърбия. Като пример за отварянето на България може да се посочи участието на българския патриарх през април 1346 г. в церемонията по коронясването на сръбския владетел Стефан Душан²⁴.

Действия от подобен род (макар и с временни политически последиствия) имат определен положителен ефект за обмяната на културни ценности между народите, като трябва да подчертаем, че този културен ефект е с дълготрайно въздействие, защото не се влияе от политическата конюнктура.

Задължително е да се подчертае отделно ролята на светогорските манастири като инициатори на различни промени, по-специално в сферата на литературната дейност. Необходимо е още тук да изтъкнем, че книжовната реформа на Евтимий Търновски има своите корени именно в Атон, където старец Йоан, старец Йосиф, Захей Философ започват да превеждат отново старобългарски богослужбени и други текстове²⁵. В същност, ако погледнем по-далеч, ще видим, че езиковата и правописна реформа се дължи на въвеждането на Йерусалимския типик (устав) в българските манастири, което пък е свързано с разпространението на исихазма и на новите идейно-естетически норми при създаването на художествени ценности в славяно-византийската общност²⁶.

Сред субективните фактори, дали важен тласък за развитието на културните процеси в България, несъмнено е присъствието в столицата на високообразовани църковни дейци като Теодосий, Евтимий Търновски, Григорий Цамблак, Константин Костенечки. Наред с тях съществува и една огромна плеяда от преписвачи и художници, които особено през XIV в. излизат от анонимност и оставят имената си в приписки към различни художествени творби.

Вторият по значение субективен фактор откриваме в лицето на така наречените „поръчители“ на художествени ценности. Според изследванията на В. Гюзелев²⁷ през XIII в. основният поръчител на книги в България било преди всичко духовенството, т.е. книгите са се преписвали главно за нуждите на църквата. Ние ще отидем още по-далеч от тази конста-

тация, защото във от всякакво съмнение е, че книги като Синодика на цар Борил, създаден през 1211 г., са изпълнявали не само чисто религиозна, но и културна функция и са били предназначени не само за духовенството. Следователно царят (царската, светската власт) не може да се изключи от числото (списъка) на поръчителите на духовни ценности, още повече че той „задава“ културните модели, които трябва да затвърдят неговия престиж, престижа на неговата династия, престижа на неговата държава и на столицата ѝ. През XIV в. изключително активна роля за стимулиране превода на книги, за изписването на църкви и манастири играят представителите на светската власт в лицето на цар Иван Александър (1331—1371) и цар Иван Шишман (1371—1395)²⁸.

Необходимо е да се обърне внимание на един важен аспект от дейността на българските владетели, който оказва активно въздействие върху духовния подем в страната и конкретно в столицата. По-горе стана дума за пренасянето на мощи с цел „освещаването“ на българската престолнина. Този акт сам по себе си има голямо идеологическо измерение, но наред с това съществува и едно второ, културно измерение. Българският цар (Асен I, Калоян, Иван Асен II) донася мощите на даден светец или светица, с което повишава престижа на столичния град като средоточие на Божия благодат; така градът се превръща в място за поклонение на населението от цялата страна, т.е. в средище за обмен на културен опит (в най-широкия смисъл на думата). Освен това, от този момент нататък започват да се пишат оригинални старобългарски произведения, които разказват или за самото „пренасяне“ на мощите като своеобразен акт на свещенодействие от страна на царя („Разказ за пренасяне на мощите на св. Петка от Каликратия в Търновград“), или описват житието на самия светец (св. Йоан Рилски, св. Иларион Мъгленски, св. Петка Еливатска). Ето така един идеологически акт се трансформира в културен и завладява едно ново, вече културно пространство в съзнанието на хората. Този акт има не само местно, в рамките на столицата, значение, а и общодържавно, общонационално измерение. Така че, когато оценяваме мястото на субективния фактор (респективно на висшата светска и църковна власт) за културното развитие на България, не можем да се ограничим само с покровителството или с меценатството на владетеля в културния процес (с ктиторството на даден манастир например). Много от действията на владетелите, зад които понякога се криели политически или идеологически цели, в крайна сметка реално обогатяват духовния мир на съвременниците им и на поколенията след тях.

Що се отнася до хронологическите рамки, в които се вмести Търновският период от развитието на средновековната българска култура, могат да се разграничат достатъчно отчетливо два етапа: първият обхваща времето от края на XII до края на XIII в. Вторият обхваща целия XIV в. През първия етап се полагат основите, върху които ще се изгражда по-

нататък културата. Тогава се пренасят мощите, тогава се утвърждава култът към светците, тогава се изработват идеологемите, които ще оплождат бъдещия религиозен и културен живот. В областта на книжовното творчество през първия период все още липсва централизация. Така например количеството книги, произхождащи от югозападните български земи, превишава неколkokратно тези, които се пишат в Търновград²⁹. Постепенно престолният град и околните манастири заемат полагащото им се място и техният дял в обема на общата „продукция“ нараства. Този процес е напълно обясним, като се вземат предвид засилените позиции на исихастите в столицата (по-конкретно в управлението на църковния живот), все по-активният творчески обмен с Византия и особено с атонските манастири, в резултат на което районите около столицата преживяват истински духовен разцвет. Разбира се, съществува и трети, условно казано, „следтърновски“, следстоличен период в развитието на културата на Търновград: това е времето след падането на българската столица и държава под османска власт, когато най-значимите книжовници и художници намират убежище в съседни държави, пренасяйки със себе си моделите и културните концепции, създадени в Търновград.

Тук е моментът да обърнем внимание на още едно, важно обстоятелство, валидно за културната ситуация в България през разглеждания период. Централизацията на книжовната дейност е обратно пропорционална на политическата разпокъсаност на държавата. Следователно може да се изведе следната закономерност: културният възход на дадена държава не винаги съвпада с икономическия и с политическия ѝ напредък³⁰. На практика ставаме свидетели на независимото развитие на културните процеси; те живеят самостоятелен живот, който протича по специфични, чисто „културни“ закономерности, благодарение на които културните модели се „пренасят“ в други страни, когато държавата, която ги е породила, вече не съществува. В това отношение културата на Търновград е типичен пример.

Важен белег на културата през разглеждания период е непрекъснатото обогатяване и усъвършенстване на формите. В областта на архитектурата се говори даже за „Българската архитектурна школа във византийски стил“³¹; украсата на църковните сгради се обогатява с нови керамо-пластични елементи. В областта на книжовното творчество настъпват промени както по отношение на формата, така и по отношение на съдържанието. От XIII в. води началото си така нареченият Търновски химнографски, агиографски и историко-летописен цикъл, посветен на важни събития, отнасящи се до съдбата на града и на държавата като възстановяването на патриаршията, пренасянето мощи на светци и др. Тогава се разработва нова поетична форма, която има прототипа си във византийската литература — така наречените полиелейни припеви или стихове, свързани с богослужебната практика според Йерусалимския устав. Ос-

вен това се разработва и нов вариант на службата — т. нар. молебен канон³². Литературата във всички и нейни жанрове обхваща и третира много повече събития от обществения живот. Тя е както полифункционална (поради преплитането на жанровете — например на житийния с ораторско-панегиричния), така и полисемантична (защото посланията на всяко едно литературно произведение могат да се търсят в много различни посоки). Във формално отношение книжовниците, принадлежащи към Евтимиевия кръг, развиват нов стил, наречен „плетение словес“, който е твърде различен от традицията на книжовниците от IX и X в. Но стиловете търсения не са единствената проява на стремежа към по-високо поетическо майсторство. Широта на литературните интереси, целенасоченост на творчеството, избор на жанрове, създаване на нова система на поетиката, тематична целенасоченост, духовна дълбочина — ето характеристиката на поетичните търсения на Евтимий и на неговите ученици, както сполучливо се изразява П. Динеков³³.

При анализа на проявите на столичната култура трябва да имаме предвид и обстоятелството, че в Търновград се появяват много личности и това е породено от изблика на творческа енергия през XIII и XIV в., която се концентрира тъкмо в столичния град. Тази енергия се „насочва“ от една стройна политико-идеологическа и религиозна доктрина и в крайна сметка се „материализира“ в различните художествени „образци“ на епохата.

БЕЛЕЖКИ

¹ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII—XIV в. С., 1985, с. 200.

² Това твърдение не бива да се абсолютизира. Процесът на „задаването“ и на реализацията на културния модел е двустранен. От една страна, ние добре знаем, че почти всички нови идеи в идеологията и оттам в културата идват от Константинопол, а специално през този период и от Света гора. Но веднъж пренесени в българската столица Търновград, те заживяват свой собствен живот: така например слабо разпространеният във Византия култ към св. Филотея придобива в българските земи огромно значение и след падането под османска власт излиза извън пределите им. Създадените в чест на светицата произведения са образец на исихастката книжнина, чийто корени са именно във Византия. Вж. Патриарх Евтимий. Съчинения. С., 1990, с. 270.

³ В случая ние сме далеч от твърдението, че различните създатели на културни ценности произхождат (от) или пребивават непрекъснато в Търновград — през XIII и особено през XIV в. движението на духовниците е изключително интензивно. Животът на Теодосий Търновски или на Евтимий е доказателство за този постоянен стремеж към общуване и обмен на идеи, тъй типичен за средните векове.

⁴ Gjuzelev, V. Einige Charakteristika der mittelalterlichen bulgarischen Geistkultur

(Tarnovo als geistige Hauptstadt der slavischen orthodoxen Okumene im 13. 14. Jh.). — Osterreichische Osthefte, Jahrgang 31, No 3, Wien 1989, S. 342.

⁵ Дуйчев, И. Търново като политически и духовен център през късното средновековие. — В: Българско средновековие. С., 1972, 414—415.

⁶ Харбова, М. Укрепеният български средновековен град XIII—XIV в. С., 1979, с.121.

⁷ Пак там.

⁸ Nicetae Choniatae Historia, Bonn, 1835: ГИБИ, 11, 1983, с. 51.

⁹ Theodor Scitariotae, Compendium Chronicon. Paris, 1894.: ГИБИ, 8, 1972, с. 255.

¹⁰ Ангелов, Н. Средновековният град Търнов според изворите от XII—XIV в. и досегашните исторически разкопки. — ИОМВТ, 2, 1964, 1—16.

¹¹ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с.383.

¹² Пак там, с.395, 400.

¹³ Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. С., 1986, 147—148.

¹⁴ Пак там, с.175.

¹⁵ Шкорпил, К. План на старата българска столица Велико Търново. — ИБАД, 1, 1910, 121—154.

¹⁶ Ангелов, Н. Средновековният град Търнов според изворите от XII—XIV в. и досегашните исторически разкопки. — ИОМВТ, 2, 1964, 9—11.

¹⁷ Пак там, с.14.

¹⁸ Николова, Я. Търновград в светлината на новите археологически проучвания. — В: Средновековният български град. С., 1980, с. 146.

¹⁹ Харбова, цит.съч., 145—149.

²⁰ Божилов, И. България през XIII в. — В: Българската литература и книжнина през XIII в. С., 1987, 7—22.

²¹ Дуйчев, И. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. — В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, 38—67.

²² Това са били мощите на св. Йоан Рилски, на св. Михаил Воин от Потука, на св. Йоан Поливотски, на св. Иларион Мъгленски и на св. Филотея от Памфилия, на св. Гаврил Лесновски и на св. Петка Епиватска. Вж. у Д. Польшанский. Город в политической мысли средневековой Болгарии. — В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 6. Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, с. 561.

²³ Грабар, А. Отражение на латинския свят в едно изображение на Балканите от XIII в. — В: Избрани съчинения. Т.1. С., 1982, 53—59; Й. Алексиев. Един мраморен релеф от Царевец във Велико Търново. — В: Сб. Преслав. Т. 3. Варна, 1983, 291—296.

²⁴ Божилов, И. Фамилията на Асеневци (1186—1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, 158—159.

²⁵ Иванова, К. Патриарх Евтимий. С., 1986, 48—49.

²⁶ К. Иванова, К. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. Исихазмът и неговото проникване в България. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 1. С., 1971, 2, 238—239.

²⁷ Гюзелев, В. Училища, скриптории, 123—130.

²⁸ Пак там, с. 130.

²⁹ Пак там, 122-123.

³⁰ Пак там, с. 15.

³¹ **Игнатов, Б.** Към въпроса за българска архитектурна школа във византийски стил. — Археология, 1963, № 3, 55—64.

³² **Кожухаров, С.** Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. — В: Търновска книжовна школа 1371-1971. С., 1974, с.293.

³³ **Диневков., П.** Търновската книжовна школа. — В: Проблеми на старата българска литература. С., 1989, с. 115.